

GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

HET VERHAAL
VAN PREHISTORIE TOT HEDEN

ANNE DOEDENS, YOLANDE KORTLEVER EN LIEK MULDER



WalburgPers

1e druk 2014
2e druk 2015
3e druk 2020

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: *De bedreigde zwaan*, schilderij van Jan Asselijn (circa 1610-1652) uit circa 1650, Rijksmuseum, Amsterdam.

De zwaan (symbool van zuiverheid) beschermt haar nest tegen het kwaad, verbeeld in de hond. Na de dood van de schilder werden drie opschriften toegevoegd. Onder de zwaan staat in hoofdletters *DE RAAD-PENSIONARIS*. Men neemt aan dat daarmee Johan de Witt wordt bedoeld. Op een van de eieren werd *HOLLAND* geschreven, het gewest waar De Witt raadpensionaris was. Boven de hond werd toegevoegd *DE VIAND VAN DE STAAT*. Door deze opschriften kreeg het schilderij een sterke symbolische betekenis: het in 1672 aangevallen Holland (denk aan Frankrijk en Engeland) dat zich fel verdedigt tegen de agressor.

Achterzijde: *Gezicht op de Dam te Amsterdam*, schilderij van Jan Ekels uit circa 1750 tot circa 1781, Rijksmuseum, Amsterdam.

Lithografie: BFC Graphics & Design, Amersfoort

Omslagontwerp: Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Vormgeving binnenwerk: Andre Klijsen, Villa Y, Den Haag

© 2014 Anne Doedens, Yolande Kortlever en Liek Mulder, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Herziene derde druk © 2020 Anne Doedens, Yolande Kortlever en Liek Mulder, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462495074

NUR 684

Inhoud

Vooraf

- 1 De prehistorie van Nederland, 250.000 v.Chr. -12 v.Chr.** 11
 - Onze voorgeschiedenis 11
 - Het prehistorische landschap 11
 - De steentijd, circa 250.000-2000 v.Chr. 13
 - De bronstijd, 2000-800 v.Chr. 20
 - De ijzertijd, 800-12 v.Chr. 22

- 2 De Romeinen in Nederland, 57 v.Chr. -circa 405 n.Chr.** 29
 - Het landschap en zijn bewoners 29
 - De Romeinse verovering 30
 - De romanisering 35
 - De economie 38
 - De inheemse beschaving 39
 - Het Germaanse gevaar 42
 - De aftocht van de Romeinen 43

- 3 De Frankische tijd, circa 400 -circa 900** 45
 - De Merovingen 45
 - De vroegmiddeleeuwse samenleving 47
 - De Karolingen 50
 - Opleving van de handel 53
 - De Noormannen 56

- 4 De opkomst van vorstendommen, circa 900-1203** 59
 - De vorming van staatjes in de tiende eeuw 59
 - De Kerk in de tiende en elfde eeuw 61
 - De vorstendommen in de elfde en twaalfde eeuw 64
 - De handel 69
 - Kerk en cultuur in de elfde en twaalfde eeuw 69
 - Het landschap van de achtste tot de dertiende eeuw 73

- 5 Groeiende macht van de vorsten, 1203-1433** 77
- Rumoerige tijden in Holland en Zeeland 77
 - Hertogen, bisschoppen, graven en hoofdelingen 82
 - De samenleving in de dertiende en veertiende eeuw 87
 - Economische groei en crisis 90
 - De grote rol van de Kerk 92
 - Het culturele leven 95
 - De strijd tegen het water 100
- 6 Centralisatie onder Bourgondiërs en Habsburgers, 1433-1559** 103
- De Bourgondische hertogen 105
 - De Bourgondische machtsuitbreiding in de Nederlanden 110
 - De vijftiende-eeuwse economie 113
 - De Bourgondische cultuur 118
 - De Nederlanden en de Habsburgers 122
- 7 De Nederlandse Opstand, 1559-1609** 127
- Het begin van de Nederlandse Opstand, 1559-1567 127
 - Onderdrukking en verzet, 1567-1573 133
 - Het Noorden op weg naar zelfstandigheid, 1573-1588 138
 - De Republiek krijgt vorm, 1588-1609 143
 - Groeiende welvaart 146
 - Het landschap 149
- 8 Een halve eeuw 'Gouden Eeuw', 1609-1650** 151
- De Bestandstwisten 151
 - De laatste periode van de Tachtigjarige Oorlog 154
 - Kracht en zwakte van de economie 160
 - Sociale en culturele verhoudingen in de Gouden Eeuw 164
 - Het landschap 172
- 9 De nabloei van de Republiek, 1650-1780** 175
- Het eerste stadhoudersloze tijdperk, 1650-1672 175
 - Het rampjaar 1672 179
 - Stadhouder-koning Willem III en de Spaanse Successieoorlog, 1672-1713/1714 182
 - Binnenlandse ontwikkelingen, 1702-1780 184
 - Sociaal en cultureel verval? 185
 - De Nederlandse (radicale) Verlichting 187
 - De *Revolutie van het Woord* en de genootschappen 189
 - De economie 190
- 10 Van Republiek naar Koninkrijk Strijd om vernieuwing, 1780-1848** 195
- De verhouding met het buitenland, 1780-1795 195
 - De patriottenbeweging 196

Bataven en Fransen, 1795-1813	201
Koninkrijk Holland en annexatie, 1806-1813	203
Sociaal-economische ontwikkelingen en vernieuwingen	203
Identiteitscrises, 1813-1848	205
Sociale en economische kenmerken, 1813-1848	209
Culturele ontwikkelingen, 1813-1848	215
Nederland verandert	217
11 Het hedendaagse Nederland wordt zichtbaar, 1848-1913	219
De vestiging van de parlementaire democratie, 1849-1868	219
Maatschappelijke strijd, 1868-1913	223
Buitenlandse politiek: zelfvertrouwen en vredeswil	228
De koloniale politiek	229
Sociaaleconomische ontwikkelingen	232
Culturele ontwikkelingen	235
Het landschap	237
12 Neutraliteit en crisis, 1913-1939	239
Neutraal in een oorlogvoerend Europa, 1914-1918	239
Binnenlandse ontwikkelingen	243
De jaren twintig	245
De economie	248
De Stijl	255
13 Oorlog, vrede en wederopbouw, 1939-1960	259
Aangepaste neutraliteit	259
De oorlogsjaren, 1940-1945	260
De eerste naoorlogse jaren	269
De Nederlandse koloniën	274
De jaren vijftig	278
14 Het moderne Nederland, 1960-heden	283
De Nederlandse maatschappij op de helling	283
De Nederlandse politiek in beweging	287
Polarisatie in de maatschappij	292
Economische ups en downs	296
De naoorlogse kunst	301
Milieubewustzijn	303
Buitenlandse politiek	305
Literatuur	309
Websites	312
Register	313



Een zestiende-eeuwse kaart van de Nederlanden, de Leo Belgicus.

Vooraf

Deze zestiende-eeuwse kaart is getekend in de vorm van een 'Belgische' leeuw en omvat het grondgebied van het latere Nederland en België. Het beeld van de briesende leeuw is geïnspireerd door de felheid waarmee de Nederlanden zich in de zestiende en zeventiende eeuw tegen Spanje verzetten. De tekenaar heeft naast de kaart enkele aspecten van de Nederlandse geschiedenis verbeeld, onder meer de bron van de welvaart van het land, de werkende landman en, heel herkenbaar, het landschap.

In dit geheel herziene en gemoderniseerde boek beschrijven we de geschiedenis van Nederland. De naam 'Nederland' is nog maar sinds de negentiende eeuw in zwang en mag daarom feitelijk ook niet eerder worden gebruikt. Immers, halverwege die eeuw is pas voor het eerst werkelijk sprake van een nationale staat. Voor het gemak van de lezers hanteren we vanaf het eerste hoofdstuk toch van tijd tot tijd deze naam, hoewel we ons zeer wel bewust zijn dat 'Nederland' lange tijd een anachronisme is. Tot en met de middeleeuwen is het overigens vrijwel onmogelijk het verhaal van de bewoners van de Lage Landen tot het grondgebied van Nederland te beperken, daarom zullen we ook regelmatig delen van het latere België in ons geschiedverhaal betrekken.

In deze beknopte geschiedenis van Nederland is een extra accent aan het landschap gegeven. Regelmatig wordt aandacht besteed aan de veranderingen die het Nederlandse landschap in de loop van de eeuwen onderging. Die veranderingen zijn zó ingrijpend dat het tegenwoordige Nederlandse landschap vrijwel geheel mensenwerk is. Dat is een van de typerendste kenmerken van de geschiedenis van Nederland.

De eerste druk van dit boek verscheen in 1989. Daarna volgden drie herdrukken. We zijn verheugd dat deze verbeterde en aangevulde druk het licht ziet bij Uitgeversmaatschappij WalburgPers. Ook bij deze nieuwe uitgave tekent Yolande Kortlever voor de tekst over de prehistorie tot en met de middeleeuwen, Anne Doedens voor die over de nieuwe tijd, en Liek Mulder voor die over de tijd na 1870-1871.

Anne Doedens
Yolande Kortlever
Liek Mulder



Een reconstructietekening van de leefomgeving van de Swifterbantmensen.
(Tekening door Bob Brobbel)

1

De prehistorie van Nederland

250.000 v.Chr. – 12 v.Chr.

Zo zag de streek rond Swifterbant in Flevoland er ongeveer 6300 jaar geleden uit: een Biesboschachtig gebied. Een landschap waar rivieren als de Vecht, Reest, Regge en Oude IJssel uitmondden in een delta van kreken en waterlopen. Een zoetwatergebied, weliswaar in verbinding met de open zee, maar nauwelijks gestoord door het geringe verschil tussen eb en vloed.

Op de kleiachtige oeverwallen van de kreken werden in de zomer nederzettingen gebouwd door mensen van wie we de naam niet kennen en die we daarom bij gebrek aan beter de Swifterbantmensen noemen. Ze leefden te midden van een fauna die onder meer bestond uit edelherten, elanden, oerossen, bruine beren en bevers. De kreken wemelden van vele soorten vis. De Swifterbantmensen woonden in eenvoudige rieten hutten, voorzien van een kleiplaat om een vuur te stoken. In de herfst trokken de bewoners met hun vee naar hoger gelegen delen van de delta. Ze leefden niet geïsoleerd, maar hadden blijkens de vondst van gereedschappen en aardewerk contacten met volken in Noord-Duitsland, Denemarken en de Baltische staten.

Ongeveer 3000 v.Chr. kwam dit woongebied door het stijgen van de zeespiegel onder water te liggen. Aan het eind van de jaren vijftig van de twintigste eeuw viel het land door ingrijpen van de mens weer droog.

Onze voorgeschiedenis

De Swifterbantmensen leefden in de prehistorie, de beginperiode van de mensheid waaruit we geen enkele geschreven bron hebben. We spreken pas over geschiedenis of historie, als een volk in staat is zelf gegevens schriftelijk vast te leggen.

Die vroege bewoners van wat nu Flevoland heet, waren bij lange na niet de eerste mensen in Nederland. Daarvoor moeten we ongeveer 250.000 jaar terug in de tijd.

Het prehistorische landschap

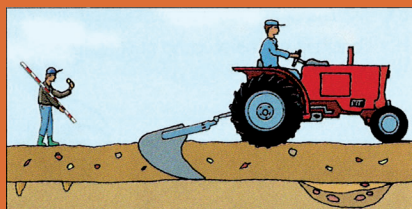
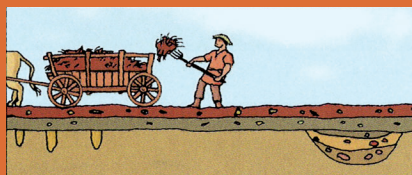
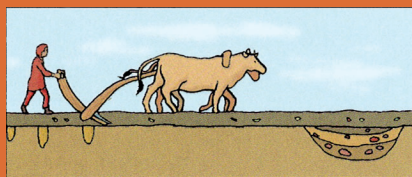
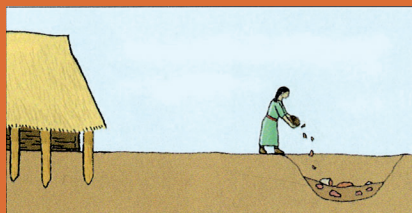
Ijstijden

Op de geologische tijdschaal bevinden we ons nu in het kwartaair. Het kwartaair wordt onderverdeeld in het pleistoceen met afwisselend zeer koude en subtropische perioden en het holoceen dat tienduizend jaar geleden na de laatste ijstijd begon. Een ijstijd is een koude periode waarin de gemiddelde temperatuur duidelijk lager ligt dan 'normaal', waardoor gletsjers sterk aangroeiën en zich over enorme oppervlakten uitbreiden. Het landijs bedekt in zo'n periode een groot deel van de aarde.

In de voorlaatste ijstijd – de Saale-ijstijd – die naar schatting 200.000 jaar geleden begon, bereikte het ijs van de Scandinavische gletsjers Nederland. De lijn Scheveningen-Amsterdam-Arnhem-Nijmegen-Krefeld was de uiterste begrenzing. Het ijs liet zand, grind, keien, keileem en löss achter. De ijskappen drukten op sommige plaatsen de ondergrond omhoog en vormden zo de stuwwallen in Oost- en Midden-Nederland.

SPEUREN NAAR HET VERLEDEN

De archeologie of oudheidkunde werd vroeger door slechts enkele liefhebbers beoefend. Tegenwoordig staat deze tak van wetenschap bij veel mensen in de belangstelling, benieuwd als we zijn om te weten hoe het er vroeger op een bepaalde plek uitzag. Als er iets nieuws wordt gebouwd of aangelegd, zoals bij een stadsuitbreiding of een nieuw traject voor de spoorwegen, krijgen archeologen vaak de gelegenheid eerst bodemonderzoek te doen. Hierbij doen zij regelmatig interessante vondsten. Soms doen ze ontdekkingen die het nodig maken bestaande theorieën aan te passen. Door de snelle ontwikkeling van de techniek zijn we vooral na de Tweede Wereldoorlog erg veel te weten gekomen over onze vroegste geschiedenis. Dankzij het werk van archeologen wordt de geschiedenis, het verhaal van de bewoners van een gebied, steeds completer. Zij graven oude nederzettingen op en proberen na te gaan hoe de huizen er vroeger uitzagen, hoeveel mensen er woonden, wat hun middelen van bestaan waren, enzovoort. Een goed voorbeeld van de archeologische werkwijze is het bestuderen van een paalgat. Doordat hout verrot, ontstaan gaten op de plaats waar eens palen hebben gestaan. Deze gaten worden in de loop van de tijd opgevuld met grond van een andere samenstelling dan de grond eromheen. Paalgaten zijn daarom goed herkenbaar. Een aantal paalgaten levert een 'plattegrond' van een prehistorisch huis op, waardoor we een aardig beeld krijgen van de vorm van dat huis. Zo'n verkleuring of 'grondspoor' is vaak het enige wat van het huis is overgebleven.



Zo ontstaan bodemsporen en vondstlagen, en zo kunnen ze weer tevoorschijn komen. (ANWB, Den Haag)

Na de ijstijden

Door de vorming van ijskappen op het noordelijk halfrond viel de Noordzee vrijwel droog en ontstond er een toendragebied. Het smelten van de ijskappen na de laatste ijstijd veranderde het westen van Europa in een waddengebied.

Groot-Brittannië kwam circa 8000 v. Chr. definitief los van het continent. Zo'n vijfduizend jaar later begon zich door de golfslag op bepaalde plaatsen langs de kust zand op te hopen in de vorm van een wal: de strandwal. Op die strandwallen vormden zich onder invloed van de wind duinen: de wind blies zand van de strandwallen, het hoopte zich op en werd vastgehouden door de vegetatie die erop ging groeien. Dat proces duurde voort tot het begin van de jaartelling. Het duinengebied tussen Hoek van Holland en Alkmaar was geschikt voor bewoning. Tussen zee en kust bevond zich een natte, begroeide zone waar veen werd gevormd. Veen bestaat uit plantaardig materiaal, dat in een waterige omgeving wordt samengeperst. Door overstromingen kwam er een laag klei overheen. De kust zelf bestond uit zandplaten, strandwallen en duinen.

Het westen van Nederland lag lager dan het oosten en het zuiden, waardoor het water van de grote rivieren door brede rivierdalen naar de Noordzee stroomde en een delta vormde. Ook de rivieren zorgden voor afzettingen van zand en klei. Langs de rivieren ontstonden oeverwallen, die op den duur door mensen werden bewoond.

Het landschap werd niet alleen door de natuur beïnvloed. Vanaf circa 5000 v. Chr. waren er zo veel mensen in Nederland, dat hun invloed op het landschap merkbaar

Mensen gebruiken gereedschappen en potten, ze dragen sieraden en hanteren wapens. Een aantal van deze voorwerpen is in de grond terechtgekomen: kapot gegaan, verloren of achtergebleven als de bewoners verder trokken. Ook huisafval werd niet opgehaald door de reinigingsdienst, maar door de bewoners op een hoop gestort of in een gat gegooid: waardeloos afval dat tienduizenden jaren later als een schat wordt behandeld. Op de illustratie is te zien hoe een bodemarchief wordt gevormd en hoe we er 'toevallig' op kunnen stuiten.

Tijdens een opgraving legt de archeoloog alle gegevens zo goed mogelijk vast. Hij maakt tekeningen en foto's van de opgraving en de gemaakte vondsten. Immers, door de opgraving vernietigt hij gelijktijdig het bodemarchief. Archeologie is met name belangrijk voor de perioden waaruit geen geschreven bronnen beschikbaar zijn. Veel gegevens uit het verleden zijn echter voorgoed verloren: de talen van de prehistorische mensen blijven hoogstwaarschijnlijk eeuwig een geheim, evenals hun namen en gevoelens. Materiaal als hout, been en weefsel is meestal vergaan, maar in veenachtige streken, zoals in het westen van Nederland en in delen van Drenthe, kan het ook verrassend lang bewaard blijven. Spectaculair zijn de vondsten van veenlijken. Materiaal, zoals ijzer, leer, hout en textiel

was kostbaar en werd hergebruikt tot er bijna niets meer van overbleef. Ook steen werd hergebruikt. Dat verklaart waarom er van oude gebouwen, zoals kastelen, kerken en kloosters vaak vrijwel niets meer over is. Men kon het bouwmetaal prima gebruiken voor nieuwe gebouwen. De archeologie werkt nauw samen met andere wetenschappen, zoals de geologie, de geografie, de culturele antropologie, de paleobotanie en de paleozoölogie – de bestudering van fossiele planten en dieren. Analyse van stuifmeelkorrels, het zogenaamde pollenonderzoek, geeft uitsluitsel over de plantengroei in een bepaalde tijd. Het meten van natuurlijke radioactiviteit maakt het mogelijk de ouderdom van organisch materiaal te bepalen. Koolstof, een van de bouwstenen van planten en dieren, komt voor een zeer gering deel in radioactieve vorm voor. Deze radio-koolstof of C_{14} wordt in de vorm van koolzuurgas door planten uit de atmosfeer en het grondwater opgenomen. Door het eten van planten krijgen ook mensen en dieren C_{14} binnen. Als een levend organisme gestorven is, verdwijnt het C_{14} geleidelijk. Aan de hand van het overgebleven C_{14} kan men vrij nauwkeurig de ouderdom ervan bepalen. Natuurlijke radioactiviteit neemt elke 5730 jaar met de helft af. Is het materiaal ouder dan 70.000 jaar, dan valt er niets meer te meten.

werd. Een voorbeeld is het ontginnen van bos ten behoeve van landbouw en veeteelt, dat na verloop van tijd het ontstaan van zandverstuivingen en heidevelden in de hand werkte.

De steentijd, circa 250.000-2000 v.Chr.

De prehistorie beslaat een geweldig lange tijd, namelijk van ongeveer 250.000 tot 12 v. Chr. Bij gebrek aan echte namen van volken, perioden en gebeurtenissen heeft men de prehistorie op een andere manier ingedeeld, namelijk naar de materialen die de mensen voor hun gereedschappen gebruikten. Zo kwam men tot een indeling in steen-, brons- en ijzertijd. De steentijd wordt weer onderscheiden in oude steentijd (paleolithicum), middensteentijd (mesolithicum) en nieuwe steentijd (neolithicum).

Oude steentijd, circa 250.000-8800 v.Chr.

In de Belvédèregroeve in de omgeving van Maastricht, aan een vroegere oever van de Maas, zijn sporen gevonden van twaalf kampementjes van jager-verzamelaars. Die sporen bestonden onder meer uit botten van dieren, vuurstenen werktuigen en afval van vuursteenbewerking. Het afval van deze prehistorische Neanderthalers heeft een zeer respectabele ouderdom, naar schatting 250.000 jaar, en is daarmee het oudste bewijs van menselijke bewoning in ons land. Het is overigens niet uitgesloten dat al

eerder mensen in onze streken rondtrokken, maar hun sporen zijn dan óf verwoest óf nog niet ontdekt.

Die jager-verzamelaars leefden in een warm klimaat. Nederland was bedekt met grote loofbossen en hier en daar een open vlakte. Kleine groepen mensen, bestaande uit één of enkele families, trokken door het landschap en leefden hoofdzakelijk van de jacht en het verzamelen van eetbare planten en vruchten. Inmiddels zijn er ook Neanderthalerkampen ontdekt bij Assen en in Den Bosch met vuursteenvondsten daterend tussen de 80.000 en 40.000 jaar oud. De laatste Neanderthalers overleden circa 40.000 jaar geleden. Inmiddels had vermoedelijk een klein aantal van hen zich geleidelijk gedurende een periode van enkele duizenden jaren vermengd met de moderne mens (*Homo sapiens*) die steeds verder noordwaarts Europa in was getrokken. Volgens de nieuwste inzichten bevat ons DNA namelijk nog zo'n 2 procent Neanderthaler materiaal.

In de warme periode na de Saale-ijstijd was ons land ongeveer vijftigduizend jaar bewoonbaar. Uit die tijd zijn in Zuid-Limburg verschillende vuistbijlen gevonden. Het ijs van de laatste ijstijd (Weichsel-ijstijd) bereikte ons land niet, maar veranderde het wel in een onbewoonbare poolvlakte. Aan het eind van deze ijstijd, rond 13.000 v. Chr., trokken rendierjagers in onze streken achter de kudden rendieren aan. 's Zomers woonden ze in tenten, gemaakt van rendierhuiden. De winter brachten ze zuidelijker door, vermoedelijk in de Ardennen. Ze jaagden niet alleen op rendieren, maar ook op poolvossen, wolven, wilde paarden en vogels. Voor de jacht op rendieren en andere grote dieren werd gebruik gemaakt van harpoenen, werp- en stootsperen. Pijl en boog werden gebruikt voor de jacht op kleinere dieren. Hun werktuigen waren van inheems vuursteen, dat goed te bewerken is. Door er stukken af te slaan ontstonden scherpe randen en konden er snijdende voorwerpen van gemaakt worden. De meeste vondsten uit de oude steentijd dateren uit de laatste vierduizend jaar van de Weichsel-ijstijd, toen het klimaat weer enigszins draaglijk werd.

Middensteentijd, 8800–5300 v.Chr.

Ook in de middensteentijd werd ons land bewoond door jager-verzamelaars. Hoewel ze geen vaste woonplaatsen kenden, vormden ze op den duur vermoedelijk toch al tamelijk hechte gemeenschappen die zich vrij efficiënt van voedsel wisten te voorzien. Een voorbeeld van hun ontwikkeling vormt een boomstamkano die in 1955 in het Drentse Pesse werd gevonden. De kano is ongeveer drie meter lang, gemaakt van een met vuur uitgeholde dennenboom en dateert uit circa 7500 v. Chr. De achtersteven was lichter gemaakt omdat daar de roeier zat. Voorzover bekend is de kano uit Pesse het oudste vaartuig ter wereld dat ooit is gevonden. In Hardinxveld-Giessendam werd in 1998 een boomstamkano opgegraven van vijfeneenhalve meter lang, uit circa 5000 v. Chr. Het jaar daarvoor werd op enkele honderden meters afstand het oudste complete skelet van Nederland gevonden, daterend uit circa 5500 v. Chr. Het was een vrouw van veertig tot zestig jaar oud en 1,58 meter lang. Omdat zij bij de aanleg van de Betuwespoorlijn werd gevonden noemde men haar toepasselijk Trijntje.

De toendravlakten hadden inmiddels plaatsgemaakt voor dennen- en berkenbossen. Later groeiden er ook loofbomen als de hazelaar, iep, eik, linde, els en es. Jachtwild was rijkelijk aanwezig: oerrund, wild zwijn, edelhert, eland en ree. Door visvangst en het verzamelen van vruchten, knollen en schelpdieren werd het voedselpakket gevarieerder en